

НАТАЛІВКА — ВАЖЛИВИЙ ОБ'ЄКТ ТУРИЗМУ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Присвячується пам'ятці садово-паркової архітектури загальнодержавного значення — Наталівці — садибі знаменитих цукро-заводчиків та меценатів Харитоненків.

Ключові слова: *меценатство, садово-паркова архітектура, відтворення, реставрація, пам'ятка архітектури, об'єкт туризму, екскурсиводи, церква Спаса, «Співаючі тераси», «сільський Ермітаж».*

Посвящается памяти садово-парковой архитектуры общегосударственного значения — Натальевке — усадьбе знаменитых сахарозаводчиков и меценатов Харитоненко.

Ключевые слова: *меценатство, садово-парковая архитектура, воссоздание, реставрация, памятник архитектуры, объект туризма, экскурсоводы, церковь Спаса, «Поющие террасы», «сельский Эрмитаж».*

The article is devoted to the monument of landscape architecture of public importance — Natalievka — the estate of famous sugar manufacturers and sponsors the Kharitonenkos.

Key words: *landscape-gardening architecture, farmstead, object of tourism.*

Актуальність статті відповідає встановленню в Україні з 1999 р. Дня пам'яток історії та культури.

Метою статті є обґрунтування історико-культурної цінності пам'ятки садово-паркової архітектури загальнодержавного значення — Наталівки, садиби знаменитих цукрозаводчиків, громадських діячів і меценатів Харитоненків.

У сімдесяти п'яти кілометрах від Харкова та п'ятнадцяти від районного центру Красний Кут розташоване старовинне село Мурафа. Заснована слобода Мурафа українськими селянами в 1638 р. для захисту від нападів татар. У ті давні часи тут пролягав сумнозвісний Муравський шлях. У деяких місцях його ширина сягала двох польотів стріли. Цей великий шлях рясно политий людською кров'ю та сльозами. Ним із півдня мчалися загони кримських татар, долаючи на своїх низькорослих конях за добу до ста п'ятдесяти кілометрів. Назад поверталися з награбованим добром та полоненими [4, с. 116; 5, с. 5].

Відомий у царській Росії цукрозаводчик Іван Герасимович Харитоненко (1822-1891) неподалік Мурафи в 1870 р. у районі майбутнього свого маєтку Наталівка у власників Ковальова та Петренка, а також в акціонерного товариства Пархомівського цукрового заводу купив землю. На початку 80-х рр. XIX ст. придбав землі в слободі Мурафа і в акціонерного товариства — орендований ним цукровий завод (за-

снований у 1834 р.). Замість старого промисловець буде новий завод, який почав працювати восени 1884 р.

Мальовничі околиці Мурафи так сподобалися Івану Герасимовичу, що він вирішив побудувати у цьому місці дві садиби на честь любимих онук — молодшої Наталки і старшої Олени. Відповідно до «Головної книги Наталівського маєтку І. Г. Харитоненка» облік робіт тут розпочався 21 серпня 1882 р., а в наступному році вже діяв цегельний завод [5, с. 5-7].

На місці майбутньої Наталівки був піщаний пустир. Лише на березі Мерли стояла вікова діброва. Згодом Харитоненки перетворили голий степ на квітучий оазис. Піщані кучугури засадили соснами та дубами. У маєтку задалегідь спланували доріжки, звели красиві містки, розбили квітники, створили оранжерею й зимовий сад. Пізніше в парку почали висаджувати рідкісні дерева та чагарники, привезені з багатьох країн світу.

Наталівська садиба зводилася умовно в три етапи, про що свідчать різні типи будівель. Роком її заснування вважається 1884-й р. Це підтверджує фотографія 1920-х рр. палацу Харитоненків, у якому на той час розташувався будинок відпочинку. На флюгері колишнього палацу чітко виділяється дата «1884».

Наталівську садибу заклав сам Іван Герасимович Харитоненко. При ньому зведено двоповерховий палац й службові та жилі приміщення. У цей, перший, етап закладено парк. Іван Герасимович доручив опікуватися Наталівською садибою своєму синові Павлу Івановичу. Після смерті батька в 1891 р. Павло Іванович (1853-1914) наприкінці XIX-початку XX ст. будує флігелі, манеж, стайню, корівник, оранжерею, зимовий сад, водонапірну вежу, під його керівництвом висаджено каштанову алею, створено фазанерію та звіринець, де утримували диких кабанів, вовків та ведмедів, недалеко від Наталівки закладено терасовий сад. У Наталівці будинки й алеї парку електрифікували від своєї електростанції. Маєток мав водопровідну та каналізаційну мережі, телефон, телеграф, театр, дитячий садок, школу та кінний завод, де вирощували бігових коней. Цим закінчився другий етап.

В'їзні та західні ворота, за проектом відомого архітектора Олексія Щусева, побудовано приблизно в 1910 р. Споруджена тваринницька економія в Оленівці, де у двох великих фермах, зведених за найкращими зразками того часу, утримували робочих коней та волів. За рік до смерті П. І. Харитоненка, в 1913 р., завершили будівництво чудової церкви Спаса — ще одного шедевра Щусева. Цією подією завершилась третій, останній, етап створення Наталівської садиби.

Вся садиба каштановою алеєю поділялась на дві частини. У верхній частині, ліворуч від парадного в'їзду, на узвишші власне й розташувався маєток. У нижній частині праворуч, яку омивала річка Мерла, насаджено дерева різних екзотичних порід. У заплаві Мерли виріс ліс із ялини канадської, ялиці бальзамічної, модрини європейської, тсуги, дубів болотного та червоного. На жаль, більшість дерев згодом загинула.

Нині відвідувачі Наталівки потрапляють у колишню садибу Харитоненків через парадний в'їзд, що нагадує середньовічний замок, у якому проглядаються готичні риси й особливості давньоруської фортеці. Колись на арці красувалося зображення дворянського герба Харитоненків із девізом «Трудом возвышаюсь», але він якимось варваром був збитий. Могутні стіни в'їзної брами складені з великого каміння. У центрі брами розташовані масивні ковані ворота та службове приміщення — сторожка з вузькими віконцями. Широку в'їзну браму нібито припіднімають вгору гострі шпилі даху. Територію Наталівської садиби обнесли високим кам'яним парканом, уздовж якого їздила верхи охорона. Нині в деяких місцях залишилися лише целісні стовпи від цієї огорожі.

До Наталівського маєтку входили економії: Оленівська, Олексіївська, Мар'їнська та Бузовська, цукровий завод у слободі Мурафа, а також лісництво і «Співаючі тераси» із садом карликових фруктових дерев та виноградником [5, с. 11].

Від щусівської парадної арки через увесь парк, майже до самого берега річки, простягається каштанова алея. Вона немов прорізає садибу Харитоненків навпіл: ліворуч розташовані в заповідному парку основні житлові будівлі, праворуч — монументальний манеж, стайня, корівник, господарчі споруди, зокрема будинок контори й управляючого маєтком, житлові приміщення для прислуги та робітників. У неглибокому ярочку — кущі ялинника та ялівця звичайного. Ялівець — представник родини кипарисових — красива декоративна рослина, довгожитель (досягає віку до двох тисяч років). Це надзвичайно корисна рослина, яка виділяє велику кількість фітонцидів, летких речовин, що вбивають шкідливі бактерії та грибки. Здавна ці його властивості використовувалися для лікування туберкульозу. Ялівець називають ще північним кипарисом — це житель Карпат і Криму. На Харківщині в природі не трапляється. У нашій кліматичній зоні його вирощування потребує значних зусиль.

Окрім каштанової, в парку є дубова, ялинова й інші алеї, які з'єднують різні корпуси колишнього маєтку родини Харитоненків. Тут велика кількість сосен, які прикрашають його золотистими стрункими стовбурами і вічнозеленою кроною. Крізь них далеко проглядаються будівлі маєтку.

Часопис «Столиця і усадиба» в 1915 р. із захопленням описував Наталівську садибу. Автор нариса «Натальєвка» зазначає, що серед поміщицьких садиб Харківської губернії «...есть много старинных, переживших несколько поколений, есть дворцы, частью вполне сохранившиеся и поддерживаемые их нынешними владельцами (как например, «Мерчик», бывших Шидловских, ныне Духовского, и «Михайловка» А. В. Капнист, частью заброшенные, полуразрушенные, угрюмо и гордо умирающие великаны!». Серед них автор згадує Константинівку Донця-Захаржевського, Славгород княгині Голіциної, Хотінь графа Строганова. Але називаються і нові садиби, які свідчать про те, що «...и у наших современников есть стремление сделать жизнь в деревне не только комфортабельной, но и красивой». Серед

садиб, які нещодавно виникли в Харківській губернії, наводяться Тростянець і Шаровка Ю. Л. Кеніга, Низи Д. Суханова, Лютовка графині Н. В. Клейнміхель та Наталівка І. П. Харитоненка. Ось що сказано про Наталівку: «Натальевка» сделалась любимым местом «жизни в деревне» всей семьи Харитоненко — поэтому летом здесь всегда людно и оживленно» [1, с. 5].

У центрі садиби, навпроти манежу, розташувався чудовий двоповерховий будинок хазяїв Наталівки, інтер'єр якого оформлений художником Мстиславом Добужинським. Перед входом до палацу лежали два мармурові леви (один сплячий, інший — пильнучий) — роботи італійських майстрів кінця XIX ст. Перед палацом серед чудового квітника був фонтан, від якого залишилася лише чаша. З тильного боку палацу теж був фонтан із мармуровою скульптурною групою. Стіни першого поверху та балкон другого обвивала рослинність. У 1943 р. палац згорів, але не від «прямого попадання авіабомби», як дехто з авторів вважає, а від удару блискавки. Оскільки близько, в Мурафі, проходила лінія фронту, то ніхто його не гасив. Палац горів три доби. Згодом левів перевезли до флігеля, в якому полюбляла зупинятися Наталія Горчакова (Харитоненко).

Автор статті в дореволюційній газеті «Утро» розповідає, що в Наталівському палаці П. І. Харитоненка зібрана колекція картин І. Ю. Рєпіна, є скульптурні твори М. М. Антокольського й інших знаменитих митців. Зазначалося, що «...обширные покои и службы его имениа охотно предоставлялись художникам, музыкантам». Брати Володимир та Костянтин Маковські часто бували в гостях у Харитоненків у Наталівці. Володимир Маковський тут написав «Портрет Б'юссона, вихователя дітей П. Харитоненка» (1894). Пилип Малявін у Наталівці написав «Портрет П. Харитоненка із сином Іваном» (1911). Ці картини експонуються в Харківському художньому музеї. У Наталівці проводили літні канікули стипендіати Павла Івановича з Московської консерваторії, до того ж на повному пансіоні. У Наталівці неодноразово гостював Антон Павлович Чехов. Старожили Наталівки розповідали, що нібито на «Співаючих терасах» — володінні П. І. Харитоненка — співав Ф. І. Шаляпін. Але наше дослідження цього питання не знайшло підтвердження.

Досвід Наталівського господарства вивчали вітчизняні та зарубіжні фахівці. Щорічно в Наталівку і сусідні маєтки П. Харитоненка приїздили на практику студенти Московського сільськогосподарського інституту на чолі зі своїми професорами. У 1912 р. сюди прибула група німецьких агрономів з п'ятдесяти осіб. Вони з подивом констатували, що «...не ожидали видеть в России подобно поставленных хозяйств» [1, с. 7].

Павло Іванович Харитоненко як пристрасний мисливець виявляв «...трогательную заботливость по отношению к диким обитателям окрестных лесов и лугов и постепенно заселял их дичью, доселе там не водившейся» [1, с. 6]. У господарстві влаштували «фазанерію», козлятник для розведення диких кіз та оленів, у лісі вирощували диких кавказьких кабанів. За високою огорожею з металевої сітки жили

різновиди золотих і білих фазанів. Восени сотні і тисячі молодих фазанів «разлетаються по окрестным лесам, где скоро дичают» [1, с. 7].

Наталівський парк займає площу 48 гектарів. У ньому ростуть близько 100 видів і форм дерев та чагарників. За минулі десятиліття його дендрологічна колекція втратила деякі рідкісні породи дерев і чагарників. У парку переважають посаджені сосни, окремі екземпляри дуба звичайного досягли віку від 250 до 400 років. Збереглося цікаве зібрання вічнозелених екзотів. Серед них сосна Веймутова з м'якою тонкою та довгою хвоєю, яка привезена до Європи з Америки на початку XVIII ст.; сосна трихвойна; ялиця сибірська, біла та однокольорова, батьківщина якої Північна Америка; кілька видів ялин. Ялиця — найкрасивіше дерево з хвойних, заввишки до 60 метрів, струнка, з колючоподібною кроною. Засновник Краснокутського дендропарку І. Н. Каразін завіз її з Карпат. Потім ялиця потрапила в Наталівський та Шарівський парки. У Харитоненківському парку росте катальпа, яку за довгі стручкоподібні насінневі коробочки називають макаронним деревом. Тут трапляються рідкісні для Харківщини види липи, дуба, сосна кримська. Якщо в сосні звичайної стовбур вінчає густа пірамідальна крона, то в кримській — вона плоска, парасолоподібна, голки довгі, жорсткі.

В Наталівському парку серед різних видів ялин найпримітнішою є ялина колюча срібляста із Північної Америки, завезена в Росію в 1858 році. Росте вона поблизу фонтана, де раніше стояв палац. Не можна не захоплюватися кедром Шведлера, який полум'яніє восени яскравочервоним листям. Є в парку берест (трапляються екземпляри віком 120-150 років), береза повисла та береза звичайна. А біля церкви Спаса, зліва від «Розп'яття» С. Коньонкова, росте береза карельська, посаджена на честь відкриття цього храму. Об'єктами зберігання в парку є астальба, робінія, лох сріблястий, бруслина європейська, жасмин садовий, барбарис звичайний, таволга Ван-Гута, караган деревоподібний (жовта акація), бірючина й інші рідкісні рослини.

Зовнішній вигляд Наталівського парку відрізняється від Краснокутського та Старомерчунського дендропарків. Якщо у цих парках поруч із деревами ростуть різноманітні чагарники, є багато затишних галявин, низьке шатро дерев і чагарників звисає до самої землі або до водної гладі озер, то в Наталівському парку мало чагарників, майже немає підліску, переважають дерева з високою кроною. У старих дубів гілля знаходиться від землі на відстані трьох-пяти метрів, а в більшості сосен зелена крона — на «мачтовій» висоті. Тому погляд вільно проникає між стовбурами дерев далеко вглибину. Кольорову гаму паркового ансамблю визначає сосна: жовті стовбури й зелена крона. Доріжки всипані поживтілою хвоєю. Серед стовбурів високих сосен просвічуються прикрашені жовтою вохрою будівлі Наталівки.

Визначною архітектурною пам'яткою Наталівки є церква Спаса, яка розташована поблизу композиційного центру парку. Пройшовши від парадної арки каштановою алеєю метрів сто, ви повертаєте ліворуч і через кілька хвилин опиняєтесь біля храму. Якщо ви прибули

автомобілем до західних воріт, то проминувши великі пілони, в які були вбудовані чотири кам'яні половецькі «баби», подаровані Павлу Івановичу Харитоненку археологами на подяку за фінансування розкопок перед і під час проведення в Харкові XII археологічного з'їзду в 1902 р. , через метрів двісті раптом зупиняєтесь перед архітектурним дивом, яке постає посеред соснового бору. Ця невисока однобанна церковка із дзвіницею побудована в 1911-1913 рр.

Проект храму, як і парадної арки, хазяїн Наталівської садиби замовив 35-річному Олексію Щусеву. Проект церкви Спаса виконаний О. Щусевим у старопсковсько-новгородському стилі. З однією великою маківкою, вона немовби вросла в землю. У 1913 р. за замовленням П. І. Харитоненка Сергій Коненков виконав для храму двометровий барельєф «Розп'яття». Поруч із церквою Спаса побудована незвичайної форми дзвіниця — ніби вісім стовбурів дерев злетіли догори, злилися воедино і були увінчані невисоким воїнським шоломом. Будівництвом храму керував архітектор Олексій Рухлядєв.

Наталівська церква Спаса виконана із цегли, зовні обмурована ретельно підігнаними блоками вапняку та піщаника, всередині поштукатурена. У композиційному плані центральна частина церкви має квадратну форму з чотирма трикутними фронтонами, увінчана високим барабаном із піднесеною великою за пропорціями темно-синьою маківкою, на якій височів позолочений хрест. У центрі західного фронтона розміщено барельєф «Преображення». На пілонах центрального входу двадцять чотири круглі медальйони з поясними фігурами старозавітних і новозавітних та древноруських християнських святих. Декоративний орнамент церкви, медальйони та «Преображення» за ескізами і під керівництвом Олексія Матвеева втілені в камені різьбярами, імена яких вирізані на зовнішній північній стіні храму: Василь Єлізаров, Сергій Круглов та Єгор Соколов. Над головним входом розміщена мозаїчна ікона Христа-Вседержителя. Червоними літерами грецькою мовою зазначено «Пантократор». Дехто з мистецтвознавців припускає, що автором цієї мозаїки, можливо, був Микола Реріх.

За бажанням Павла Івановича в зовнішні стіни церкви вставили привезені ним із Західної Європи мармурові медальйони з горельєфами на релігійні теми: «Христос у в'язниці», «Скорботний архангел», «Голубки» та кам'яний хрест, вирубаний до 324 р. (до визнання християнства, коли воно було в підпіллі). Так що цьому хресту понад 1700 років!

Яскраві фрески інтер'єру церкви Спаса виконав петербурзький художник Олексій Савінов, який на три роки поселився в Наталівці, копітливо розписував церковні стіни, використовуючи старовинну техніку фрески. Композиція розписів відповідала християнським канонам: «Різдво Христове», «Хрещення», «Жони-мироносиці біля гробу Господнього», «Не оплакуй мене, мамо» та ін. Роботу художник закінчив після освячення храму.

Ця культова споруда була не тільки присадибною церквою, а й храмом-музеєм із зібраною П. І. Харитоненком унікальною колек-

цією старовинних ікон XV-XVI століть, та інших предметів церковної старовини. Особливу цінність мали дев'ять ікон майстрів новгородської школи XV-XVI ст. Наталівська колекція налічувала майже 200 творів.

Автор уже згаданої статті «Наталівка» в дореволюційному часописі «Столица и усадьба» із захопленням описує своє враження від Наталівського храму: «Внутри церковь производит ... впечатление интимной уютности и полна тихого молитвенного настроения. Еще больше веет стариной и совершенно забываешь, что это новый храм...» [1, с. 8-9].

С. Коненков, який прибув у Наталівку в травні 1913 р., був здивований що на обіді в панському будинку збиралося від п'ятдесяти до ста осіб. У книзі «Мой век» через півстоліття він згадував: «Около месяца пробыл я в Натальеве. Жизнь текла, как в раю» [2, с. 152].

Освячений Наталівський храм 7-го липня 1913 р., про що свідчить викарбуваний текст на північній зовнішній стіні.

Власник маєтку П. І. Харитоненко помер у Наталівці через рік — 13 червня 1914 р. і похований поряд з батьком на Сумському Петропавлівському цвинтарі (нині — центральний) на його батьківщині, як «добрий геній міста Суми», для облаштування якого він витратив декілька мільйонів карбованців [4, с. 72, 94; 5, с. 39].

Наталівська садиба разом з цукровим заводом у слободі Мурафа в грудні 1919 р. була націоналізована більшовицьким режимом. У 1920 р. у колишньому господарстві Харитоненків створили радгосп «Наталівський». У церкві Спаса з 1920 р. на основі колекції древніх ікон хазяїв маєтку функціонував Музей давньоруського мистецтва. У 1934 р. музей закрили, а його експонати передали в інші музеї, зокрема в Харківський художній музей, або продали за кордон. Мозаїчну картину «Христос Вседержитель» над входом покрили коричневою фарбою для підлоги. Яскраві фрески, роботи О. Савінова, які прикрашали інтер'єр церкви від підлоги до склепіння, були покриті штукатуркою. Наталівський храм після закриття музею використовувався як клуб, більярдна і навіть як котельня.

У 1924 р. у Наталівці розмістили будинок відпочинку, а у 1943 р. — шпиталь, потім — протитуберкульозний санаторій, який у 2010 р. виселили.

Наталівка зареєстрована як пам'ятка садово-паркової архітектури загальнодержавного значення. Вона увійшла до Програми Кабінету Міністрів відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

Спадкоємці П. І. Харитоненка в грудні 1919 р. змушені були з Наталівки емігрувати в Париж та Мюнхен. Улітку 2001 і 2003 рр. у Наталівці побували правнуки П. І. Харитоненка — Володимир Мусін-Пушкін і Петро фон Ріттер.

У Наталівці частково проведені реставраційні роботи. Функціонує церква Спаса. Сюди приїздять туристи, щоб помилуватися чудовою церквою Спаса з «Розп'яттям» С. Коньонкова, вхідною брамою, водонапірною вежею, залишками монументального манежу, стайні та

корівника, чудовими мармуровими левами, оригінальними будиночками, а також пройтись алеями старовинного парку.

Автор цієї статті у 2003 р. у Сумському видавництві «Слобожанщина» опублікував монографію «Династія Харитоненків», де є розділ «Наталівський рай» [4, с. 116-135]. Крім того, на основі досліджень архівних матеріалів та дореволюційної літератури і газетного матеріалу, в Києві та Харкові про Наталівку він опублікував 12 статей. У 2009 р. опублікував монографію «Наталівка — перлина Слобожанщини». В книзі багато дореволюційних фотографій та сучасних кольорових. У ній є розділ «Спогади дочки коваля». Батько цієї столітньої бабусі працював ковалем в маєтку П. І. Харитоненка і жили вони в Наталівці. Бабуся багато розповіла нового про хазяїв цього маєтку і про те, як її батько кував металеві ворота вхідної брами, двері і мережані решітки для церкви Спаса й в інших будівлях. Про це не знали навіть екскурсоводи [5, с. 56-64; 11, с. 8].

У монографії також є розділ про унікальний Пархомівський історико-художній сільський музей, розташований у Краснокутському районі недалеко від Наталівки в колишньому маєтку Харитоненків. Цей музей називають «сільським Ермітажем».

Наталівку називають «Перлиною Слобідської України». Це пам'ять про сумлінну працю знаменитих слобожан Івана Герасимовича Харитоненка і його сина Павла, а також про майстрів архітектури, різця та пензля. Але ця пам'ятка садово-паркової архітектури перебуває в занедбаному стані, яку слід відродити як важливий об'єкт туризму для сучасних і прийдешніх поколінь.

Метою подальшого дослідження означеної проблеми має бути уточнення дати побудови в Наталівці всього комплексу будівель, зокрема «Співаючих терас», з'ясування питання, чи співав там Ф.І.Шаляпін та обґрунтування необхідності активізації її повного відродження, активнішого використання Наталівки як важливого об'єкта туризму Східної України, введення цього об'єкта до туристичних маршрутів для учасників і гостей «Євро — 2012».

Список літератури

1. К — нь. Натальевка // Столица и усадьба. — Петроград. — 1915. — №32. — С. 4-9.
2. Коненков С. Т. Воспоминания. Статьи. Письма. В двух книгах. Книга I. Мой век. — М. : «Изобразительное искусство», 1984. — 278 с.
3. Мнішек Ірина (Інна Можейко). Про минуле Харківщини — з любов'ю. / Ірина Мнішек // Слобідський край. — 2010 р. — 17 липня.
4. Шудрик І. О. Династія Харитоненків. Історико-документальне видання / І. О. Шудрик. — Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2003. — 192с.: іл.
5. Шудрик І. О. Наталівка — перлина Слобожанщини / І. О. Шудрик. — Х. : Майдан, 2008. — 144 с.: іл.
6. Шудрик І. О. Династія Слобожанщини / І. О. Шудрик // Людина і світ. — 2003. — №5(512). — С.55-57.
6. Шудрик І. О. Святина Наталівки / І. О. Шудрик // Слобідський край. — 2003. — 17 липня.

7. Шудрик І. О. Наталівка — перлина Слобідської України / І.О. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини : зб. наук.-попул. ст. — Х. : Курсор, 2004. — С. 120-127.
8. Шудрик І. О. А. П. Чехов і слобожанські меценати Харитоненки / І. О. Шудрик // Культурна спадщина Слобожанщини. — Х. : Курсор, 2005. — С. 125-136.
9. Шудрик І. О. Сьоме чудо Слобожанщини / І.О.Шудрик // Главное в жизни города и области. — 2007. — №8. — С. 6.
10. Шудрик І. Життя прожити — не поле перейти / Ігор Шудрик // Слобідський край. — 2005. — 24 вересня. — С. 8.
11. Шудрик І. Ломом по рідній історії / Ігор Шудрик // Слобідський край. — 2007. — 24 березня. — С. 17.

Надійшла до редколегії 09.06.2011 р.